

Ur *Clarté* nr 1 2011

Lennart Samuelsson

Från Röda armén till arkiven

Slutade Sovjetunionen som statskapitalistiskt eller som degenererad arbetarstat? Ingendera. Ingen ideologiskt bestämd beteckning kan fånga den faktiska utvecklingen. Det menade Moshe Lewin, en av de främsta kännarna av Sovjetunionens sociala, ekonomiska och politiska historia. Han avled i augusti 2010 i Paris, 88 år gammal. Lennart Samuelsson, professor vid Östekonomiska institutet, beskriver Lewins insatser som sovjethistoriker.

Moshe Lewin föddes den 7 november 1921 i Wilno (Vilnius) i dåvarande Polen. På 1930-talet upplevde han som tonåring de många politiska stridigheterna bland den polska och den polsk-judiska befolkningen, och attraherades enligt egen uppgift av en socialistisk sionism. Strax efter det tysk-ryska krigets utbrott 1941 föll hans båda föräldrar liksom många släktingar offer för förintelsen. Men Moshe lyckades fly tillsammans med retirerande Röda armésoldater och sedan på egen hand ta sig till de inre delarna av Sovjetunionen. Han fick arbete på ett stort industriföretag i Ural. Trots att Moshe egentligen var krigsplacerad som metallarbetare lyckades han vid en tjänsteresa ta värvning i Röda armén på ett mönstringskontor i en annan stad. Han utbildades till underbefäl och deltog i de avslutande striderna mot den nazityska armén 1944-1945. På senare år brukade Moshe dela med sig av minnen från det sovjetiska fabrikslivet under de hårda krigsvintrarna 1942 och 1943. Han erinrade om de namnkunniga ”industrikaptener” på kanonverkstäderna runtom i landet som ryktesvägen hade vunnit allmän respekt och arbetarnas förtroende. Han delgav sina åhörare många exempel på de mentaliteter som var förhärskande bland de ofta mycket unga arbetarna vid hemmafronten.

Efter kriget tog sig Lewin så småningom till Israel där han under några år arbetade på en kibbutz. Sedan öppnade sig en akademisk bana då han inbjöds till Sorbonne för att skriva en doktorsavhandling (these d'Etat) för Rysslandsspecialisten Roger Portal. År 1966 försvarade han *La paysannerie russe et le pouvoir soviétique 1928-1930* (engelsk översättning *Russian Peasantry and Soviet Power 1928-1930*) som skildrar den sovjetiska landsbygden före och under kollektiviseringen av jordbruket. Lewin kunde knyta an till en pågående sovjetisk agrarforskning som under Chrusjtjovs ”töväder” fått ett visst spelrum i förhållande till den stalinistiska tolkningen av partiets och landets historia. Men framför allt gjorde Lewin själv en gedigen genomgång av tryckta källor från partiet och de ekonomiska myndigheterna. Han visade hur de stereotypa och censurerade rapporterna och tidningsartiklarna trots allt kunde ge upplysning om sociala förhållanden och politiska motsättningar om den ekonomiska kursen. Därefter var Lewin professor vid Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales i Paris, University of Birmingham i England, och från 1979 till sin pensionering 1995 vid Pennsylvania State University.

Lewin fortsatte studera den tidiga sovjetstatens sociala och politiska historia. Sina artiklar samlade han i *The Formation of the Soviet System* som snart blev en standardbok för

universiteten. Till svenska har hittills översatts endast hans *Lenins sista strid*.¹ Denna lilla skrift riktade sig mot den officiella sovjetiska hagiografin och dess tendentiösa tolkning av NEP-politiken. I en nyutgåva på 1990-talet kompletterade Lewin med vad som framkommit om händelserna under 1921-23 och resonerade om sovjetstatens begränsade möjligheter av förverkliga ens det program för reglerad statskapitalism som föresvävat Lenin efter inbördeskriget.

I *Political Undercurrents of Soviet Economic Debates* visade Lewin att Sovjets kommandoekonomi inte i första hand var förutbestämd av ideologin. Den var en komplex produkt av konkreta förhållanden vid olika tidpunkter och vaga marxistiska föreställningar om hur alternativ till marknadsekonomi skulle upprättas. I andra sammanhang fungerade ideologin för att politiskt legitimera den praxis som uppkommit i Sovjet. På 1970-talet noterade Lewin hur sovjetekonomer i mer eller mindre förtäckta ordalag kunde framhålla behovet av djupgående reformer av planeringssystemet. Först med Gorbatsjovs satsningar från 1985 skulle sådana satsningar bli realiteter.

Personligen hade jag förmånen att som forskarstudent 1976 diskutera med Moshe Lewin under ett par veckors studiebesök på Centre for Russian and East European Studies vid University of Birmingham. Efter att ha granskat min planerade avhandling om industrin i Leningrad på 1920-talet rekommenderade han mig bestämt att inte försöka isolera den ekonomisk-historiska aspekten. Varje studie av sovjetekonomin borde enligt hans uppfattning ta med även de politiska och sociala förhållandena. Lewin efterlyste en jämförelse med det partiledarskap i staden som bar Grigorij Zinovjevs prägel från 1918 fram till 1926 då han avsattes som ledaren för en av oppositionerna till partiets ”generallinje”. Hur skilde sig sedan Stalins förtrogne Sergej Kirov som partiledare i staden? Denna frågeställning fick jag aldrig möjlighet att besvara eftersom tillgången till källor på 1970-talet var för begränsad. Än i dag saknas för övrigt en gedigen historik om Zinovjev, en av de bolsjeviker och Kominternledare som helt hamnat i skuggan av Stalin och Bucharin.

Lewin hade såväl Karl Marx som Max Webers teorier, liksom samtida sociologers och ekonomers arbeten, som sina referenspunkter. Men hans forskning kännetecknades snarare av djup respekt för empirisk forskning. Hans berättigade skepsis mot snävt teoretiskt genererad historia hade skärpts vid granskning av de arbeten som en del franska marxister inspirerats till genom Louis Althusser på 1960-talet upphaussade artiklar. I Lewins artiklar fanns redan det ”perspektiv underifrån” som senare skulle förordas av en yngre generation, främst amerikanska, sovjetspecialister.

Lewin betonade hur viktigt det var att särskilja olika etapper i Sovjetunionens historia. Den utgjorde en hel epok med en rad, sinsemellan skilda, perioder då både kommunistpartiet, statsapparaten och folkets sammansättning och karaktär (bolsjevism, stalinism, post-stalinistiska faser) förändrades i grunden. Han kunde resonera för och emot olika uppfattningar om huruvida ”stalinismen redan fanns i leninismen” eller omvänt vad som kvalitativt utgjorde ”en brytpunkt i den historiska utvecklingen”, och på motsvarande sätt urskilja olika faser i utvecklingen efter 1953.

Tack vare sina erfarenheter under krigsåren lyckades Moshe Lewin bättre än de flesta skildra den sovjetiska vardagen bortom ideologiernas och propagandans fasader. Min minnesbild av våra diskussioner sedan slutet av 1970-talet var att Lewin redan då betonade att ingen av de ideologiskt bestämda beteckningarna på sovjetsystemet lyckats fånga den faktiska samhällsutvecklingen. Detta gällde såväl den officiellt proklamerade dogmen om att Sovjetunionen hade nått ”en utvecklad socialism” (*razvitóy sotsializm*) som de teorier som framfördes från

¹ På marxistarkivet: [Lenins sista strid](#)

olika vänsterrörelser i Väst ("degenererad arbetarstat", "statskapitalism"). Men liksom andra historiker kände han sig hämmad att försöka sig på några sociologiska och ekonomiska analyser i brist på solitt faktaunderlag, det vill säga utan tillgång till de ryska arkiven. När dessa öppnades på 1990-talet var Moshe Lewin en av de trogna forskare man ofta kunde stöta på i "lilla arkivstaden" (*archivgorodok*), det stora kvarter i Moskvas centrum där bland andra Ryska riksarkivet och Ekonomiarkivet är inrymda.

Lewin närmade sig på 1990-talet en ny stor syntes om Sovjetrysslands sjuttioåriga historia. Han planerade sina forskningsresor till Ryssland för att med punktnedslag på bestämda områden (byråkratin, prissystemet, formell och informell distribution, inkomstfördelning etc.) skaffa sig ny dokumentation. Genom diskussioner med yngre forskare tillägnade Lewin sig snart en bättre bild av terrorn, repressionen, Gulag och annat som inte ens hade varit möjligt att klarlägga genom en aldrig så finmaskig granskning av sovjettidens tryckta källor.

Lewin inbjöds från slutet av 1980-talet av ledande historiker och politiker till en rad konferenser och seminarier i Moskva och andra städer. Han väckte bl.a. uppmärksamhet med sin framställning om den ryska revolutionen som en total samhällelig omvandling och inte ett verk av från utlandet betalda kuppmakare (bolsjevikerna) som skulle ha handlat oberoende av folkmassornas vilja.² Innan dessa teman hade blivit politiskt aktuella diskuterade Moshe Lewin och andra historiker "Sovjetmyten", det vill säga de förvanskade föreställningar som hade omgett sovjetsystemet i Väst.³ Ofta hade Lewin anledning att avslöja hur postsovjetiska forskare egentligen endast hade bytt en ideologisk tolkningsram mot en annan lika förvanskande. Detta gällde vissa ryska historiker som alltför lättvindigt övertog teorier om totalitarismen som statsvetare i Väst för flera årtionden sedan avvisat som statiska, ensidiga och oförmögna att förklara sovjetsamhällets omvandlingar efter Stalinepoken. Lewin var kritisk mot den historietolkning som framfördes i *Kommunismens svarta bok* av Stéphane Courtois, Nicolas Werth och andra som enligt hans uppfattning inte lyckats förklara drivkrafterna bakom terror och repression. Med sin egen arkivforskning ville Moshe Lewin i stället försöka hitta den sociala dynamik i Sovjet som både skulle kunna klargöra dess snabba expansion som industristat och samtidigt hitta rötterna till den stagnation som slutligen hämmade alla reformförsök.

Till den ryska ekonomisk-historiska workshop på Handelshögskolan i Stockholm som jag hade förmånen att arrangera hösten 2005 bidrog Lewin med tre föredrag, varav det ena om Lenin och revolutionen har publicerats.⁴ I ett annat föredrag visade Lewin hur han arbetat sig fram till en ny bild av den sovjetiska byråkratins olika skikt och hur dess ledningsstrukturer förändrats över årtiondena.

Med sina rön från arkiven och ingående förklaringar av allt från den politiska nivåns förändringar, byråkratins utbredning och det militär-industriella komplexets dynamik till Stalins personlighet och terrorns omfattning kunde Moshe Lewin i sitt sista verk *The Soviet Century* (London: Verso 2005) komplettera luckor i sina tidigare verk. Verket utkom först i översättning till franska 2003 [*Le Siècle soviétique*] och väckte enormt uppseende. Debattklimatet hade uppenbarligen alltför längre präglats av den på 1990-talet dominerande nykonservatismens syn på Sovjet. Lewin blev inbjuden till teve- och radiogram, framträdde inför stora auditorier på universitet och bokhandlar. I *The Soviet Century* gav Lewin ett fullödigt komplement till Nicolas Werths framställning av uteslutande den sovjetiska

² Moshe Lewin, "Revolutionens evolution", i *Bönder och bolsjevik*, red. Lennart Samuelson, Stockholm: EFI 2007, s. 11-16.

³ "The Party in power: Realities and surrealities", i *Il Mito dell'URSS. La cultura occidentale e l'Unione Sovietica*, red. Marcello Flores & Francesca Gori; Milano: Franco Angeli 1990, s. 259-268.

⁴ I artikelsamlingen *Bönder och bolsjevik: Den ryska landsbygdens historia, 1902 - 1939* (Stockholm 2007).

repressionens historia 1917-53. Lewin ägnade förvisso flera kapitel åt den stora terrorn 1937 och repressionen mot olika sociala grupper under mellankrigstiden. Men han genomlyste därutöver de grundläggande förändringar som präglade sovjetsamhället, utbildningsrevolutionen och stadslandskapens förvandling. Den engelska upplagan passade in bland gängse publikationer och väckte inte nämnvärt uppseende utanför specialistkretsarna.

Moshe Lewin hade som nämnts personligen upplevt tillräckligt av sovjetiska realiteter för att inte hemfalla åt det ideologiska vanetänkande som fram till 1960-talet hade kännetecknat speciellt den franska vänstern. Han var främmande för en förenklade moralism som en reaktionär antikommunism hade stått för under 1930-talet och som genomsyrade trupperna under det samlade fascistiska angreppskriget 1941-45 mot Sovjetunionen av Tyskland, Italien, Rumänien och Ungern. Han hade lätt att genomskåda de mer eller mindre medvetet sofistikerade svartmålning som spreds i den västliga informationssfären under kalla kriget.

Bortom såväl skönmålningar som demoniseringar från ömse håll under det kalla kriget kunde Moshe Lewin peka på de sociala, ekonomiska och militära realiteter som utgör grunden för varje seriös analys av en så komplex samhällsformation som den sovjetiska. Han framförde sina synpunkter på kollegors verk inte bara i recensioner i fackpressen (*Russian Review*, *Soviet Studies*, *American Historical Review*) utan riktade sig även till en bredare publik genom bland annat längre essäer i *Le Monde diplomatique* och andra periodika.

Lewin hade många kollegor runtom i världen som inspirerades av hans alltid lika vänliga råd, kritiska synpunkter och klart formulerade förslag. Nu kan vi bara med en känsla av saknad och tacksamhet vända oss till hans uppslagsrika verk.